

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ
НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті висвітлено соціальну, економічну, суспільну обстановку, рівень освіти та громадсько-політичного життя краю. Прискорення процесів розвитку капіталізму зумовило соціальні зміни на Волині. Українське населення дедалі більше бере участь у господарських та суспільних процесах. З'ясовано обставини, за яких формувався український національний рух у регіоні.

Ключові слова: Волинь, національне відродження, український національний рух.

З кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. на Волині спостерігається проникнення ідей національного відродження, що зумовлювало підняття національно-культурного та політичного самоусвідомлення українців. Це, у свою чергу, дозволило українцям брати участь у національному русі, що згодом мало значний вплив на націотворчі процеси на Волині.

Суспільні та економічні умови краю, що обумовлювали як сприяння, так і гальмування розвитку українського руху тією чи іншою мірою привертати увагу дослідників. Суспільно-політичне життя Волині напередодні Першої світової війни та з'ясування умов, за яких проводили культурно-освітню працю Українські Січові Стрільці, стало предметом дослідження Б.Бернадського [1]. У науковій праці О.Каліщук висвітлено фактори соціально-економічного та громадсько-політичного життя краю та їх впливу на формування національної свідомості українців напередодні просвітницької діяльності галицької інтелігенції періоду Першої світової війни [2]. О.Прищепя дослідила розвиток міст Волині, процес урбанізації та зміни в міському середовищі соціального складу й кількісного показника українців [3]. Діяльність волинського осередку "Союз русского народа" висвітлено в науковій праці Н.Омельянука [4]. Прояви національно-демократичного руху в земських інституціях Волині стали предметом дослідження І.Верховцевої [5]. Вплив Столипінської аграрної реформи на розвиток народного господарства, на зміни соціального складу селянства з'ясовано І.Власюком [6]. У статті І.Козинець висвітлено розвиток основних галузей економіки Волині з кінця ХІХ ст. та їх вплив на зміни соціальної обстановки краю [7].

Автором уже здійснено спробу висвітлення деяких аспектів соціальних, економічних та суспільних умов буття українців краю [8]. Однак доволі стислий огляд у публікації зумовлював у подальшому потребу поглиблення наукових пошуків із проблеми передумов формування національного руху на Волині з кінця ХІХ ст.

Тому в статті спробуємо охарактеризувати соціально-економічний, культурно-освітній рівень розвитку українців у губернії, дослідити вплив на розвиток національного руху суспільно-політичних факторів, з'ясувати специфіку життя українців краю як передумов формування українського національного руху на Волині.

Волинська губернія – адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні, утворена за указом Павла І 1797 р. Центр – Житомир (з 1804 р.) і була частиною Південно-Західного краю. На початку ХХ століття поділялася на 12 адміністративно-територіальних одиниць (повітів): Володимир-Волинський, Дубнівський, Житомирський, Ізяславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський [9, с.606]. З другої половини ХІХ ст. у краї відбувається руйнація натурального господарства, інтенсивний розвиток капіталістичних виробничих відносин, поступове

перетворення регіону з традиційно аграрного на промисловий. Підтвердженням цього стало різке зростання кількості населення та зміни в його соціальній структурі.

За переписом населення 1897 р. [10, с. IX], українців у губернії мешкало 2095579 (70,1%), у містах – 46060 (19,7%) осіб. 92% українців було зайнято у сільському господарстві. У кількісному співвідношенні зайнятих у промисловості і ремеслах українці в цій категорії поступалися лише євреям. У медицині, освіті та науці працювало близько 1 500 осіб. Понад 1 500 чол. жили на прибутки від капітального і нерухомого майна.

Євреї були другими за чисельністю в губернії – 394774 (13,2%), у містах – 118727 (50,8%) осіб. Питома вага євреїв серед сільського населення становила 10,02%. У деяких видах ремесел, промисловості, як і в торгівлі, євреї складали переважну більшість (36,1%).

Третіми за чисельністю на Волині були поляки – 184161 (6,16%), у містах – 17834 (76,3%) осіб. Більше половини поляків займалися сільським господарством (52,9%). Серед них було багато землевласників (ім належало 42,8% всієї приватної землі). Чимало поляків займалася ремеслами, працювали в промисловості.

Німецька колонізація Волині мала хліборобський характер. З 171 331 осіб (або 5,73%) усього населення губернії 98,8% німецькомовних колоністів мешкали в сільській місцевості Житомирського, Новоград-Волинського, Луцького, Рівненського, Володимир-Волинського та Дубенського повітах, де складали 6,14% від загалу.

Наступними за кількісним показником були росіяни – 104889 (3,5%), з них у містах – 43751 (18,7%) осіб, а серед сільського населення – 2,2%. Більшість із них було переселено до Волинської губернії і майже чверть перебувало на Волині тимчасово, у зв'язку зі службою в російському війську. У структурі росіян було значна кількість спадкових і персональних дворян (12,5%), почесних громадян, духовенства, купців. Значна частина росіян працювала на залізниці, займалася торгівлею, ремеслами тощо.

На 1913 р. структура населення змінилася таким чином: українців – 2698652, євреїв – 554451, росіян – 39289, поляків – 348485 [11, с. 71]. В адміністративному центрі губернії – Житомирі, із загальною кількістю мешканців 90,7 тис. осіб, 41,2% населення становили євреї, за рахунок міграції з сільської місцевості 26,3% мали українці, за ними розмістилися поляки, росіяни та незначна кількість представників інших національностей [12, с. 157–158].

У 1913 р. на Волині проживало 3874374 осіб., із них 296893 – у сільській місцевості. Соціальна структура населення губернії визначалася таким чином: дворян – 48634, духовних осіб – 15649, почесних громадян і купців – 25671, міщан – 815509, селян – 2773878, колоністів – 139573, іноземних підданих та інших – 55239 осіб [1, с. 40]. Своєрідним був соціальний склад населення Волинської губернії. Найбільшу кількість становили селяни-власники – майже 2 млн. осіб. Основну масу міських мешканців становили міщани. У 1897 р. їх нараховувалося більше 500 тис. осіб. Привілейованою частиною населення краю було дворянство – 32319 осіб, що складало менше 1,2% від його загальної кількості. У суспільно-політичному і духовному житті помітне місце займало духовенство.

Отже, за соціальними та фаховими даними перепису 1897 р., на Волині простежується диспропорція в соціальній структурі українського суспільства. Тому, попри чисельну перевагу, українці в суспільному поділі поступалися за впливовістю представникам інших народностей, які домінували в стратегічних центрах соціального, економічного, культурного і політичного життя Волині.

В економічному плані Волинська губернія була однією з найменш розвинутих в Україні. На початку ХХ ст. це був в основному аграрний регіон. 91,2% населення губернії займалося землеробством із використанням застарілих технологій та знарядь обробітку землі, що знижувало ефективність ведення господарства [1, с. 41].

Водночас у цей період спостерігається інтенсифікація розвитку капіталізму в сільському господарстві, зумовлена капіталістичними виробничими відносинами у промисловості, розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі, транспорту і збільшенням міського населення. Сільське господарство все більше набувало

характеру торговельного землеробства, у якому поглиблювалась і розширювалася спеціалізація виробництва [6, с. 38]. Означені явища обумовили прискорення розкладу селянської общини й поглиблення її соціальної диференціації та збільшення кількості заможних селян.

Проте в губернії і надалі переважало поміщицьке та магнатське землеволодіння. Великими землевласниками також були держава, церква, удільні відомства. Селяни володіли лише 42,5% земельної площі губернії. Заможні селяни становили 22% їх загальної кількості, володіли 41% надільної і майже всією купчою землею, бідняки та середняки становили 78% селянських дворів і мали 23,8% землі. Була велика кількість найбідніших і безземельних дворів, чисельність яких у 1893 р. становила 14035 [1, с. 42].

Зазначені вище процеси розвитку капіталізму в сільському господарстві суттєво прискорила Столипінська аграрна реформа [6, с. 46], яка передбачала добровільний вихід селян з общини, перехід до відрубно-хутірської системи, продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк, переселення у східні регіони імперії.

У зв'язку з цим на Волині у 1906–1911 рр. спостерігалось інтенсивне утворення хуторів та відрубів, що становили 11,7% усіх селянських дворів [1, с. 42]. У східні регіони переселилися 36620 осіб, 72,4% з яких були малоземельними [6, с. 54]. Диференціація сільського населення внаслідок реформи призвела до появи пролетаризованого прошарку серед сільської бідноти [13, с. 97]. Столипінська аграрна реформа сприяла підвищенню підприємливості селянства, його господарської ініціативи. На селі спостерігається утворення міцної групи селянських господарств, які невпинно розвивались у бік фермерського капіталізму і позиціонували себе як значна соціальна й економічна сила [7, с. 14].

Переважаюча більшість підприємств губернії займалася переробкою сільськогосподарської сировини. Провідне місце серед них займали цукрові заводи, друге місце в промисловості краю – за млинарством, була розвинута мережа винокурних заводів, шкіряної, фарфоро-фаянсової промисловості та підприємств із переробки деревини.

У кінці ХІХ ст. зростає кількість металургійних підприємств на Житомирщині, проте економічна криза 1900–1903 рр. загальмувала їх дальший розвиток [13, с. 85–87]. У Житомирі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у структурі промисловості відбулися певні зміни. З появою нових галузей металообробної, машинобудівної, хімічної, подальшого розвитку набували традиційні для міста галузі: деревообробна, будівельних матеріалів, легка й харчова. Зростає кількість підприємств та кількість працівників на них. Однак ці підприємства переважно мали кустарний характер виробництва [12, с. 164].

Зростає кількість робітників у ценовій промисловості з 19829 осіб у 1908 р. до 25519 осіб у 1913 р. [14, с. 419] У цілому у Волинській губернії нараховувалося 550 промислових підприємств. У 1914 р. на Волині було 9 із 10 парцеляно-фаянсових підприємств України [1, с. 44]. У зв'язку з проведенням аграрної реформи відбулося втягування промисловості в забезпечення, насамперед, зростаючих потреб внутрішнього ринку [6, с. 117].

Однак, попри певне економічне піднесення Волині, західна її частина (Луцький, Ковельський, Володимир-Волинський повіти) залишалася найвідсталішою в промисловому плані в європейській частині Росії. Промислові робітники мало чим відрізнялися від сільськогосподарських, оскільки більшість заводів і фабрик належала землевласникам-магнатам, які займались переважно переробкою сільськогосподарської сировини.

У роки промислового піднесення не поліпшилося матеріальне становище робітників. Навпаки, у 1912 р. річна заробітна плата була на 25 карбованців меншою, ніж у 1907 р., а в скляній, порцеляновій, хімічній промисловості – у два рази меншою порівняно з південними губерніями України. У цілому оплата праці промислових

робітників Волинської губернії була на 38% меншою від середньостатистичної плати у всій країні. Значна частина її видавалася за продовольчими картками заводських крамниць, ціни в яких були на 30 – 50% вищими від ринкових [1, с. 45].

Серед чинників позитивних зрушень у розвитку економіки губернії потрібно відзначити зростання кооперативного руху в сільському господарстві. Саме кооперативна організація збуту значно посилила розвиток селянських господарств, сприяючи матеріальній підтримці селянина, проведенню агрокультурних заходів, підвищенню якості продукції [6, с.134]. Тому основною причиною виникнення кооперативних об'єднань був захист дрібних виробників від великого капіталу, що виявив помітну тенденцію зростання. Найбільшого поширення в губернії набули споживчі, кредитні та ощадно-позичкові товариства. На кінець 1912 р. на Волині існувало 241 кредитне і 59 ощадно-позичкових товариств [15, с. 159].

Швидке зростання в цей період кредитних та ощадно-позичкових товариств, земельних кас дрібного кредиту посилювало розвиток товарно-грошових відносин, сприяло розширенню економічних зв'язків між різними регіонами України, її економічній стабільності. Розвиток кооперативного руху в Україні сприяв створенню умов для подальшого капіталістичного розвитку села, об'єднання селян-одноосібників для покращення економічного становища.

Неписьменність багатьох членів кооперативних товариств спричинила чимало прорахунків у розвитку кооперативної справи. Ситуація спонукала кооперативи об'єднатися в централізовані організації, які координували діяльність товариств, проводили кооперативні курси, надавали лекторську допомогу, організовували сільськогосподарські виставки. Зокрема, у 1912 р. на Волині відбулося 6 виставок – найбільше із правобережних губерній [5, с. 155]. Об'єднання сприяло зростанню економічної ролі окремих кооперативів та створювало сприятливі умови розвитку українського ринку.

Інтенсивність розвитку капіталістичних відносин та розвиток кооперативного руху в регіоні сприяли зростанню внутрішньої та зовнішньої торгівлі, розбудові банківської мережі. У Рівному почала діяти біржа, що давала можливість збуту продукції волинськими підприємцями. Позитивним чинником у розвитку торгівлі стали 4 митні пропускні пункти на Волині як прикордонній губернії [13, с. 87].

Законом від 2 квітня 1903 р. у Київській, Подільській, Волинській губерніях упроваджувалися комітети у справах земського самоврядування. Фактично, ці комітети, склад яких формувався з чиновників та гласних, були державною структурою, де представники місцевого населення становили незначну, маловпливову кількість [5, с. 52]. У 1911 р. уряд поширив на Волинську губернію чинну тоді систему земського самоврядування. Зміни стосувалися розширення виборчих прав місцевого селянства, було зменшено майновий цenz, відновлено виборчі права православного духовенства. Це сприяло збільшенню участі в земській діяльності місцевого українського населення, вело до певної демократизації складу земських установ Правобережної України, становлення тут буржуазно-демократичної системи місцевого самоврядування. Уже на початку своєї діяльності новонароджені земства Правобережної України виявляли опозиційну налаштованість до самодержавного режиму. Окремі земства поділяли українофільські настрої і стали осередками українського руху в регіоні [5, с. 73–74].

Земська реформа 1911 р. на Правобережній Україні зумовила розвиток місцевого самоврядування на Волині початку ХХ ст. Близько половини селянського населення отримало можливість впливати на управління господарством регіону. Це подавало оптимістичні надії на створення економічного підґрунтя розвитку національного руху в краю. Проте намагання влади зберегти основні важелі управління не дозволило земській інституції стати на шлях дійсної демократизації земського самоврядування. Залишалося не пропорційним представництво різних верств населення в земствах. Інтелігенція, єврейське населення краю, бідне селянство не отримали виборчих прав. Тому сучасники охрестили цю інституцію "маргариновою", чи пак, "куцим" земством [16, с. 61].

У кінці ХІХ ст. на Волині спостерігається прискорення урбанізаційного процесу. Найвищі темпи зростання чисельності мешканців демонстрували ті міста, через які була прокладена залізниця. Адміністративний центр губернії – Житомир – у 1884 р. мав 50-тисяч мешканців, а станом на 1913 р. населення міста зросло до 90,7 тис. осіб [12, с. 420]. На початок ХХ ст. оптимальними за кількістю жителів стали міста з населенням від 20 до 50 тисяч. Головним компонентом у внутрішніх міграційних потоках, спрямованих у міста, виступало селянство місцевої округи та міщани навколишніх містечок [3, с. 52].

У містах Волині, як і у всій царській Росії, проживало населення, яке поділялося на такі стани і групи: дворяни родові та особисті (переважно колишня польська, або сполонізована шляхта), духовенство різних сповідань, міські обивателі, а саме: почесні громадяни (як родові, так і особисті), купці, міщани, ремісники (цехові), селяни, іноземні вихідці, дворові люди та ін.

Чисельність і питома вага міського населення Волині з другої половини ХІХ – початку ХХ ст. продовжували зростати: з 6,9% до 8,9% [3, с. 40]. Найчисельнішу групу городян у містах Волині складали міщани, переважно дрібні виробники й торговці.

Найбільш відчутні зміни в соціальній структурі міського населення Волині впродовж досліджуваного періоду пов'язані із прискореним припливом у міста значних прошарків селянства. Активні міграційні потоки, спрямовані в міста із сільської місцевості, зумовили те, що наприкінці ХІХ ст. селяни стали тут другою після міщан становою групою. На тлі цього процесу упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. простежується зниження питомої ваги дворян у міському населенні Волині, відповідно з 17,7% до 5% [3, с. 57].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. станова структура міського населення Волині та її роль у соціальному розвитку міст уже не була вирішальною. Структуру міського населення Волині починають, певною мірою, визначати два прошарки – підприємці і вільнонаймані робітники. 2,8% самодіяльного населення міст Волині мало відношення до державної служби. При цьому простежувалася тенденція зростання бюрократичного апарату, збільшення кількості чиновників [3, с. 66–67].

Українське населення досить слабо реагувало на прискорення процесів індустріалізації та урбанізації. Це зумовлювалося, зокрема, русифікаторською політикою царського уряду, процесом витіснення польського дворянства російським, активністю російського купецтва, яке просувалося в регіон завдяки державній підтримці. За росіянами зберігався також пріоритет і в обійманні урядових та громадських посад. Серед працівників освітніх закладів також переважали росіяни [3, с. 69–70]. Усе це стримувало інтегрованість українців Волині в міське економічне життя й обумовлювало зростання російськомовного компонента волинських міст за рахунок асиміляції насамперед українців, а також євреїв, поляків.

Таким чином, слабе представництво у ІІ. пол. ХІХ ст. українців у містах стримувало процеси національного відродження. У цьому зв'язку Волинь можна віднести, за визначенням І. Лисяк-Рудницького, до "маргінальних" земель [17, с. 12], де національний рух у дореволюційну добу був меншою мірою виражений, ніж в інших регіонах України.

Соціально-економічні зрушення на Волині початку ХХ ст. призвели до зміни соціальної структури. Дещо збільшився відсоток пролетаріату за рахунок "пролетаризації селянства", у зв'язку з урбанізацією поступово зростав кількісний показник українців у містах.

На початок Першої світової війни Волинська губернія в економічному плані залишилася однією з найбільш відсталих губерній. У 1913 р. чисельність робітників на промислових підприємствах, що підлягали наглядові фабричної інспекції, становила 7,8% від загальної кількості робітників України [18, 55–56]. Важким тягарем для сільського населення була наявність військових частин (до 1914 р. тут дислокувалося 45 тис. вояків російської армії, найбільша частка яких припадала на Житомир і Новоград-Волинський [13, с. 85]).

Дані перепису 1897 р. свідчать, що пересічний відсоток письменних на Волині складав 34,23%, із них серед українців письменних було 9,3% [10, с. XIV]. У 1899 р. у Волинській губернії працювало 3199 навчальних закладів, у яких навчалося 120280 осіб. Отже, освіту отримувало 4% від загальної кількості населення краю. Ще меншим цей показник був серед жінок – наприкінці XIX ст. у губернії отримувало освіту лише 19750 дівчат, що складало трохи більше 1% від загальної кількості жіночої частини населення [19, с. 82].

Стан народної освіти визначався й кількісним показником навчальних закладів у губернії, а також кількістю учнів у них. Значну роль у початковій освіті краю відігравали церковнопарафіяльні школи, яких у 1900 р. у Волинській, Київській, Подільській губерніях було близько 80% усіх початкових шкіл, причому вони отримували зростаючу щороку державну допомогу [20, с. 69]. Проте матеріальна база залишалася на низькому рівні. У подальшому кількість церковнопарафіяльних шкіл зменшилася, але кількість учнів у них зростає. Навчання в цих школах проводилося російською мовою і за програмою, яку затверджував Синод.

На початок XX ст. посилюється увага до середньої освіти. У губернії зусиллями інтелігенції, громадськості та земств у містах і сільській місцевості відкривається низка чоловічих і жіночих гімназій та прогімназій: у Рівному, Луцьку, Житомирі, Ковелі, Дубно, Кременці, Здолбунові, Володимирі-Волинському, Новограді-Волинському, Ізяславі [2, с. 59]. Так, у 1905 р. з 151 міського навчального закладу губернії 46 працювало саме в Житомирі, що становило 35,1%. Саме тут зосереджувалася найбільша кількість початкових закладів вищого типу, професійних, а також середніх [3, с. 168].

Зрештою, розвиток продуктивних сил регіону на початку XX ст. був неможливий без подолання неписьменності населення та забезпечення його світського характеру. Сприяння розвитку народної освіти було невід'ємною складовою діяльності земського самоврядування Волині. Одночасно з матеріально-господарським забезпеченням освітніх закладів земства пропагували ідеї освіти, сприяли розбудові мережі загальнодоступних освітніх закладів для населення (школи грамотності, народні бібліотеки-читальні тощо) [5, с. 146]. У перші десятиліття XX ст. кількість закладів класичної освіти дещо зростає зокрема, за рахунок приватних шкіл. Так, у 1917 р. у всіх повітових містах Волинської губернії діяло 10 чоловічих та 13 жіночих гімназій.

Як зазначалося, шкільна освіта в регіоні проводилася в краю російською мовою, тому жодного україномовного навчального закладу не існувало. Окрім того, невисока оплата праці вчителя разом із низьким рівнем матеріального забезпечення та пасивним ставленням держави до проблем освіти на Волині не сприяли, втіленню в життя програми загального початкового навчання. Русифікація шкільної освіти Волині, низький рівень грамотності населення регіону становили серйозну перешкоду для розвитку національного руху. Світова війна зумовила поглиблення кризи в галузі освіти, викликала негативні соціальні наслідки.

Професійно-фахова структура інтелігенції Волині початку XX ст. мала такий вигляд: працівників адміністративного апарату було 3624 осіб, науковців, літераторів та митців – 255, учителів, викладачів середніх навчальних закладів, чиновників освіти – 6157 [21, с. 69].

Соціально-економічний розвиток волинських міст у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволив значно підвищити рівень освіченості міського населення. Відповідно, зростали і його культурні потреби, задовольнити які мали доступні для широкого загалу заклади культури – бібліотеки, театри, музеї тощо.

Публічна бібліотека існувала лише в Житомирі. У повітових і волоських центрах з кінця XIX – початку XX ст. відкриваються невеликі громадські бібліотеки-читальні (за допомогою земств) та книгозбірні при навчальних закладах. У 1912 р. у губернії працювали 174 сільськогосподарські народні бібліотеки [5, с. 154]. Окремі книгозбірні в цей час існували при громадських зібраннях, церковних братствах. Однак користування переважною більшістю їх було платним, що не дозволяло

розширити коло читачів із незаможних верств населення [3, с. 174]. Українських періодичних видань на Волині не існувало. Всеукраїнська газета "Рада" поставлялася з Києва й розповсюджувалася в книгозбірнях, зокрема, її можна було передплатити у власника житомирської книгарні (з українським відділом при ній) В. Совинського.

Суспільно-політична обстановка характеризувалася домінуванням провладних організацій. Паралельно з посиленням національних рухів (українського, польського, єврейського) активізувалася діяльність російських шовіністичних організацій. Найбільшою і найвпливовішою організацією серед них був "Союз русского народа". Головний осередок "СРН" у краї – Почаївський відділ – мав розгалужену мережу місцевих осередків, мета яких полягала в розповсюдженні православ'я та підвищенні релігійно-духовного рівня населення [4, с. 48]. У губернії відбувалося посилення русифікаторського курсу, відколи у 1901 р. Волинську єпархію очолив архієпископ Антоній (Храповицький). У результаті значна частина духовенства губернії стала основним провідником шовінізму, здійснюючи агресивну політику щодо "іногородців". Одним із завдань діяльності "СРН" було створення конкуренції українському і польському руху в економічному плані. Особлива увага приділялася сільській кооперації на Волині для набуття економічного лідерства.

Упередженість місцевої адміністрації до виборчого процесу сприяла потраплянню до Дум значної кількості депутатів – монархістів, прибічників "СРН". Передвиборча кампанія до Думи IV скликання на Волині проходила в рамках протекції губернської адміністрації правих кандидатів, апологетів російського царизму. На захисті самодержавства була волинська губернська адміністрація та місцеве жандармське управління, які вели політичну боротьбу з українським національним рухом. Таким чином, праві сили чинили потужний спротив розгортанню національних рухів.

На думку Д. Бовуа, боротьба між польськими і російськими землевласниками за землю в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і, відповідно, за свідомість українців призвела до тяжкого становища останніх в економічному та політичному плані [22, с. 305–307]. Уже з початком ХХ ст. на Правобережній Україні, й на Волині зокрема, суспільно-політична обстановка досягла високого ступеня напруги. Соціально-економічна кон'юнктура спонукала українців до захисту своїх національних прав.

На початку ХХ ст., окрім російських монархічно-консервативних організацій, на Волині діяли осередки партій інших напрямків – "Бунд", "Поалей-Ціон", Польська партія соціалістична (ППС), Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП), російські есери, РУП-УСДРП, "Спілка", Волинський учнівський союз та громадські організації національностей, які проживали на Волині.

"Бунд" хоч і тримався національної орієнтації, проте його прихильність до соціал-демократії зумовила налагодження тісних зв'язків з УСДРП [12, с. 150]. Соціальну базу для діяльності есерів становило селянство, неорганізований пролетаріат, ремісники, робітники невеликих підприємств, дрібна буржуазія. Умови аграрної Волині дозволяли поширювати есерівські ідеї. Міцні позиції на початку ХХ ст. мав на Волині польський суспільно-політичний рух. За характером та ідеологією в його розвитку можна виділити також три напрямки: консервативний, націоналістичний та соціалістичний [23, с. 99–100].

Представник соціалістичного напрямку Польська партія соціалістична мала значний вплив на польське населення Правобережної України, зокрема Волині. Її підтримували вихідці з дрібної шляхти, інтелігенція, студентська молодь. Для посилення своєї позиції і розширення сфери впливу ППС знайшла союзників серед українських політичних партій, у своїй програмі враховувала інтереси місцевого населення Правобережної України. У період з березня до вересня 1906 р. було проведено три окружних конференції партії. Резолюції цих конференцій стверджували, що ППС у перспективі буде підтримувати гасла про незалежність України, а наразі визнавалася політична автономія для України із законодавчим

сеймом у Києві. Для реалізації цього завдання ППС координувала свої дії з УСДРП [23, с. 126–127].

Як зазначає дослідник Волині Б. Бернадський, напередодні війни існували два легальні напрямки суспільно-політичного життя: ліберальний та консервативний. Ліберальний напрямок не мав чіткої організації. Вище духовенство, поміщики підтримували консерваторів, діяльність яких справляла помітний вплив на всі сторони суспільного життя [1, с. 57].

На початку ХХ ст. Волинь відігравала особливу роль у культурному єднанні українських земель Російської держави та підвладних Австро-Угорщині. На теренах краю перебували й працювали відомі діячі культури, науки, мистецтв: поетеса Леся Українка, учений-сходознавець Агатангел Кримський (уродженець Володимира-Волинського), мовознавець Іван Зілінський, відома українська письменниця та громадська діячка Олена Пчілка, живописці Модест Сосенко, Іван Трущ, Микола Івасюк та ін. [24]

Збереження культури та українських традицій на Волині поступово виокремлюється в певний етап етнографічного українофільства в розвиткові української національної-суспільної ідеї. Досліджуючи розвиток українського руху в межах Волині із середини ХІХ ст., В. Гнатюк характеризував його як вияв "поверхневого українофільства", що мало етнографічний характер [25]. Окрім етнографічного українофільства польських шляхетських родів (як у цілому по Україні, так і на Волині), прояви національного відродження спостерігаються серед представників інших верств. Український національний рух у своєму розвитку ширився серед різних соціальних верств. Зростає чисельність національно свідомої інтелігенції, яка мала у своєму складі представників шляхетського стану, міщан, вихідців із селянського середовища. Останні, потрапивши до міського середовища, нерідко зберігали національну самобутність і виступили сполучною ланкою між сільським населенням та керівництвом українського національного руху [21].

Отже, аналіз економічних, соціальних, суспільних умов буття українців Волині дозволяє простежити ті обставини, за яких спостерігаються прояви національного відродження, розгортання українського руху в регіоні з кінця ХІХ – початку ХХ ст. У перспективі комплексне дослідження національного відродження, розвитку українського руху на Волині початку ХХ ст. дозволить з'ясувати міру проявів даних процесів у регіоні та місце національного руху у всеукраїнському поступі на початку ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: Дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 190 с.
2. Каліщук О. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 249 с.
3. Прищепя О. Міста Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / РДГУ. – Рівне, 2003. – 228 с.
4. Омелянчук І.В. Черносотенное движение на Украине в 1904–1914 гг.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Киевський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 195 л.
5. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський державний гуманітарний університет. – Ізмаїл, 2004. – 240 с.
6. Власюк І.М. Вплив Столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.): Дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Житомирський інженерно-технологічний інститут. – Ж., 2000. – 185 с.
7. Козинець І. Економічний розвиток Волині на початку ХХ ст. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія" Вип. 10 / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2005. – С. 3–16.

8. Рацілевич А. Особливості українського національного руху на Волині початку ХХ ст. // *Ucrainica Polonica*. Т. 1. – Київ-Житомир, 2004. – С. 67–76.
9. Енциклопедія історії України. В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – 2005. – 688 с.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волинская губерния. – СПб., 1904. – 250 с.
11. Памятная книжка Волинской губернии на 1915 г. – Житомир, Издт. Вол. губ. статист. комитета. – 1915. – 504 с.+VII.
12. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: Підручник з краєзнавства. – Житомир: Косенко, 2006. – 464 с.
13. Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії: Краєзнавчі розвідки. – Житомир: "Полісся", 1997. – 146 с.
14. Киричук М. Волинь – земля українська: Ілюстровані нариси історії Волині. – Луцьк: "Волинська обласна друкарня", 2000. – Т. 1. – 490 с.
15. Двойнінова О.В. Нариси кооперативного руху у Волинській губернії (1906–1914 рр.) // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – С. 159–161.
16. Антонович П. Коротенька історія Волині. – Житомир, 1918. – 64 с.
17. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. – 101 с.
18. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів./ Ред. кол. О.Г.Михайлюк (відп. ред.) та ін. – Львів: Вища школа, 1988. – 238 с.
19. Загацька І.С., Поліщук Ю.М. Початкова і середня освіта на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Звягель – древній і вічно молодий: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф...* / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 82.
20. Єршова Л. Історичні та соціальні умови розвитку церковної освіти на Волині // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем/ ЖДПУ ім. І.Я. Франка, історико-філологічне товариство Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 69.
21. Оксенчук І., Соловійов О. Культурно-просвітницька діяльність інтелігенції Волині (1900–1914 рр.) // Волинь у житті та творчості письменників: Зб. наук. праць / ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – С. 69–71.
22. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К: Критика, 1998. – 333 с.
23. Білобровець О. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний лінгвістичний університет. – Київ, 2005. – 230 с.
24. Бурдуланюк В. Роль Волині в культурних зв'язках Галичини з Наддніпряниною в кінці ХІХ – на початку ХХ століть // *Минуле та сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції* / Р.А. Арицішевський (ред.) Луцький пед. інститут імені Лесі Українки. – Луцьк, 1989. – С. 130–133.
25. Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі. – Житомир, б. д. – С. 286–287.

SUMMARY

The article focuses on social and economic climate, as well as education, living and political standards in Volyn' province. Growing capitalism is proved to have triggered social changes and cause provincial inhabitants' higher involvement in economic and political activities.

Defined also are the conditions of rising national movement.

Key words: Volyn' province, national renaissance, national movement of Ukraine.